Strana jako utopie

Komunistická identita po pádu stalinismu

Pavel Kolář

„Patřím k mladé generaci, která je velmi silně ovlivněna díly Stalina. Ať již jsme začínali tím historickým a dialektickým materialismem nebo Otázkami leninismu a řadou jiných věcí, kdy jsme rozebírali jeho referáty, které hodnotí Stalinovu činnost. Někdy jsme naráželi na problémy, které jsme hájili se vši energií, kterou jsme měli. Myslím, že již jednou jsme prožili takový určitý zmatek, to byla aféra se Slánským. Tenkrát soudruh Gottwald hovořil, že je třeba věřit straně. Naše důvěra straně jako celku a ústřednímu výboru byla neomezená.“

Soudruh Filipi, člen KV KSČ v Ostravě, 3. dubna 1956¹

„Obraťme se k některým historickým faktům.“

Nikita Sergejevič Chruščov, 25. února 1956²

Úvod: dějiny, moderna a komunistická identita

Moderní evropské společnosti, jak se utvářely v průběhu 19. a 20. století, neopíraly svůj rozvoj pouze o určité představy společenského řádu, jako například národní

1 Zemský archiv v Opavě (dále ZAO), fond (f.) Krajský výbor KSČ Ostrava, záznam plenární schůze z 3.–4.4.1956, folio 7.

2 CHRUŠČOV, N. S.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích: Projev prvního tajemníka ÚV KSSS soudruha N. S. Chruščova na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (25. února 1956)*. Moskva, Nakladatelství Tiskové agentury Novosti 1989, s. 9.

suverenitu, územní celistvost nebo sociální soudržnost.³ Evropská moderna se navíc vyznačuje tím, že dokázala tyto koncepce integrovat do chronologického příběhu směřujícího vstříc utopickému konci dějin, jenž leží kdesi ve vzdálené či – podle míry radikálnosti té či oné vize – blízké budoucnosti. Právě v období moderny se zrodilo pojetí dějin coby vývoje od nižšího stupně společenského pokroku přes několik dalších „stadií“ ke konečnému cíli dějinného pohybu.⁴

Podle ustáleného výkladu zasadily radikální zlomy dvacátého století tomuto optimistickému příběhu smrtelný úder. Vývoj v Evropě po roce 1989 nicméně ukázal, že historická a společensko-politická obrazotvornost i nadále spočívá na určitých představách „vývoje“ a jeho konečného „cíle“, byť již bez oné radikality typické pro období vrcholné moderny. Tak i současná neoliberální hegemonie, jak se ustavila v globálním měřítku po roce 1989, se opírá o podobný „velký příběh“, v němž se starý kapitalistický svět pojí s nově vzniklým světem postsocialistickým.⁵ Čerstvé dějiny postsocialistických zemí přitom napovídají, že i když se některé metanarace moderny mění, či dokonce hroubí, neznamená to, že jako takové mizí z jeviště dějin. Bude například zajímavé vyčkat, jaký dopad bude mít na soudobou sociální a politickou obrazotvornost finanční krize z přelomu prvního a druhého desetiletí 21. století: ohrozí současnou neoliberální hegemonii, nebo bude degradována na pouhou „provozní poruchu“ a následně včleněna do optimistického scénáře vývoje ke spravedlivému, „férovému“ kapitalismu, jak byl načrtnut v raných devadesátých letech?

Komunismus byl bezpochyby nejradikálnější ze všech moderních metanarací. Jeho jedinečnost spočívala ve víře v nezvratný chod dějin vstříc budoucímu cíli, jemuž je přísně podřízena jak minulost, tak přítomnost. Být komunistou ve dvacátém století znamenalo věřit, že není jiného smysluplného životního způsobu než být komunistou, neboť vývoj směřující k beztrždní komunistické společnosti byl považován za nezvratný. Lidský život měl v tomto pohledu tudíž smysl jen tehdy, odvíjel-li se v souladu s objektivním během dějin. I když se radikálnost tohoto přesvědčení v jednotlivých etapách evropského komunismu měnila, zůstala víra v nutnost „být u toho“, „pochodovat s kolektivem“, v platnosti po celé dějiny komunistického hnutí. Jochen Hellbeck ve své studii o psaní deníků ve stalinském Sovětském svazu ukázal, jak se touha mladých komunistů vepsat své individuální životopisy do „velkého příběhu“ sovětské revoluce stala ve třicátých letech ústředním prvkem nové sovětské subjektivity.⁶ Avšak i v podmínkách takzvaného reálného

3 Ke konceptu „vrcholné moderny“ viz MAIER, Charles S.: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. In: *American Historical Review*, roč. 105, č. 3 (2000), s. 807–831; HERBERT, Ulrich: *Europe in High Modernity: Reflections on a Theory of the 20th Century*. In: *Journal of Modern European History*, roč. 5, č. 1 (2007), s. 5–20.

4 K tomu nejnověji LOEWENSTEIN, Bedřich: *Víra v pokrok*. Praha, Oikoymenth 2009.

5 Viz CHARI, Sharad – VERDERY, Katherine: *Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War*. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 51, č. 1 (2009), s. 6–34.

6 HELLBECK, Jochen: *Revolution on my mind: Writing a diary under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006.

socialismu zůstala víra v nutnost podřídít se nadosobním silám klíčovým faktorem, byť je zřejmé, že utopie „nového člověka“, vybaveného zcela novým vědomím, již v této pozdní fázi ustupovala do pozadí.

Vnitřní uspořádání komunistické identity se během dvacátého století podle povahy historické situace pochopitelně měnilo, často z důvodů velice pragmatických.⁷ Jakkoliv byla identita komunistů nestabilní, lze i tak rozeznat tři klíčové elementy, které v ní byly trvale přítomny – jinými slovy, jde o prvky, na něž komunisté ve svých naracích odkazovali za každých okolností. Prvním aspektem bylo dělení světa na ty, kteří patří ke komunistickému hnutí („táboru míru“) vedenému Moskvou („proletářský internacionalismus“, tedy eufemismus pro hegemonii Moskvy), a na ty, kteří stojí mimo toto hnutí. Tento bipolární světonázor se nejsilněji rozvinul v období stalinismu, jehož manichejská kosmologie dělila svět na nesmiřitelné síly dobra a zla. Zadruhé se komunistická identita opírala o specifické chápání dějin jakožto nezvratného, zákonitého vývoje. Nejznámějším výrazem tohoto pojetí dějin bylo pětistupňové schéma historického materialismu, nechvalně známá „pjatičlenka“, podle níž musela každá společnost projít neměnným sledem „společenských řádů“ kráčejíc od „prvobytně pospolného“ řádu k univerzálnímu cíli dějin, komunistické beztrždní společnosti.⁸ „Pjatičlenka“ se stala účinným nástrojem hierarchizace dějin, který umožňoval komunistickým ideologům odlišovat „rychlejší“ a „pokročilejší“ společnosti od „opožděných“ a „zaostalých“. Konečně třetím pilířem komunistické identity bylo leninské přesvědčení, že ke komunistické společnosti lze dospět

7 Je takřka otřepanou frází společenskovědních studií tvrdit, že identita je sociálně konstruovaná, a nikoliv primordiální, mnohovrstevnatá spíše než celistvá, proměnlivá spíše než pevná. V této stati se pokouším postihnout reformulace pocitu příslušnosti ke komunistickému hnutí v konkrétních situacích poststalinického období, zejména v jeho rané fázi, a zkoumat dopad těchto reformulací na vývoj komunistických stran. Dále se snažím postihnout, jak tyto reformulace reagovaly na obrozující se alternativní identity, například sociální a nacionální. Užitečný se tu zdá historizující koncept identity podle Ronalda Sunyho, tedy jako „provizorní stabilizace pojetí subjektu či skupiny, které je utvářeno v reálném historickém čase a prostoru, v měnících se podmínkách hospodářských, politických a kulturních, jako nepřetržité hledání celistvosti v ustavičně se měnícím světě – avšak hledání otevřené, jež se nesnaží tyto provizorní identity nevratně naturalizovat či zhmotňovat“. (Citováno podle: SMITH, S. A. (ed.): *Revolution and the People in Russia and China: A Comparative History*. Cambridge, Cambridge University Press 2008, s. 13. Speciálně ke komunistické identitě viz též PRATT, Jeff: *Class, Nation and Identity: The Anthropology of Political Movements*. London, Pluto Press 2003; SHORE, Cris: *Italian Communism: The Escape from Leninism. An Anthropological Perspective*. London, Pluto Press 1990, s. 25–69; LAZAR, Marc: *Le communisme, une passion française*. Paris, Perrin 2005; BRACKE, Maud: *Which socialism, whose Détente? West-European communism and the Czechoslovak crisis 1968*. Budapest, Central European University Press 2007, s. 18 n.)

8 Ke stalinismu pojetí dějin viz instruktivní esej Klause Mehnerta *Weltrevolution durch Weltgeschichte: Die Geschichtslehre des Stalinismus*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1953; viz též MARKWICK, Roger D.: *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography 1956–1957*. New York – Basingstoke, Palgrave Macmillan 2001; KLIMÓ, Árpád von: Helden, Völker, Freiheitskämpfe. Zur Ästhetik stalinistischer Geschichtsschreibung in der Sowjetunion, der Volksrepublik Ungarn und der DDR. In: *Storia della Storiografia*, č. 52 (2007), s. 83–112.

výlučně pod vedením dokonale organizovaného kolektivu stejně smýšlejících – komunistické strany, „předvoje“ dělnické třídy.⁹ Byť některé z těchto prvků jsou příznačné i pro jiná ideologicko-politická uskupení moderní doby, svým vypětím a svou trvalostí byl komunismus jedinečný. S komunistickým hnutím často srovnávaný fašismus, respektive nacismus nepřikládal dějinám klíčové místo; jeho legitimačním těžiskem byl rasově biologický mýtus. Zatímco komunisté se holedbali, že dějiny jsou na jejich straně, fašistickým vůdcům na dějinném vývoji a dějinných změnách nezáleželo, ba naopak usilovali o jejich vyvrácení.

Dokonalou syntézu těchto tří klíčových prvků – bipolárního obrazu světa, pojmu dějin coby nezvratného vývoje a vedoucí role strany – ztělesňoval *Krátký kurs dějin VKS(b)* z roku 1938, jenž byl vypracován pod přímým Stalinovým vedením a pro následující období platil za kanonický text komunistické ideologie. Mocný příznak *Krátkého kursu* obcházel marxistické dějepiscevtví ještě dlouhou dobu po jeho stažení v roce 1956. Až do přestavby byli marxističtí historici zaměstnání bojem s „falešnými schémata“ *Krátkého kursu*. Vliv tohoto výkladu, především díky názornosti a srozumitelnosti „pjatičlenky“, byl velmi citelný až do osmdesátých let, a v některých případech dokonce přesáhl i do éry postkomunistické.¹⁰

Převratné události roku 1956 tento harmonický příběh ztělesňovaný *Krátkým kursem* rozvrátily. Kritika „kultu osobnosti“ a nová hesla jako „národní cesta k socialismu“ či „mírové soužití“ otřáslы komunistickou identitou v samých základech. Utopická víra v brzký příchod komunistické budoucnosti, založená na myšlence zákonitého historického vývoje, byla nadobro pohřbena. Zároveň se ale komunistická identita navzdory této „krizi“ dokázala obnovit a stranická diktatura se nezhroutila; to je skutečnost, jež volá po objasnění. Tato stať se proto pokouší postihnout proměny komunistické identity po roce 1956, přičemž se zaměřuje jednak na okamžiky úpadku komunistické víry, jednak na pokusy o její obnovu. Snaží se zachytit, jak se komunistická identita přetvářela mimo nejvyšší kruhy stranického vedení a prominentních komunistických intelektuálů. Jak tento ideologický otřes vnímali řadoví straníci? Jak tváří v tvář přehodnocování nedávné minulosti projevovali pocit sounáležitosti se stranou komunisté v regionech – funkcionáři, propagandisté, aparátčící nebo lokální straničtí historici? Období destalinizace vystavilo komunistickou identitu vydatnému náporu obrozujících se identit díl-

9 K leninské koncepci strany coby „předvoje“ viz WALICKI, Andrzej: *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia*. Stanford, Stanford University Press 1995, s. 291–302.

10 Ke kontinuitě periodizačního schématu vycházejícího z *Krátkého kursu* viz KOLÁŘ, Pavel: Die nationalgeschichtlichen *master narratives* in der tschechischen Geschichtsschreibung der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts: Entstehungskontexte, Kontinuität und Wandel. In: BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert: *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. München, Oldenbourg 2006, s. 209–241 (české vydání: KOLÁŘ, Pavel: *Metanarace národních dějin v českém dějepiscevtví druhé poloviny 20. století: Kontexty vzniku – kontinuita – proměny*. In: SCHULZE WESSEL, Martin – PEŠEK, Jiří – PREČAN, Vilém – KOLÁŘ, Pavel: *České soudobé dějiny v diskusi*. Ed. Milan Drápala. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011, s. 89–123).

čích – etnických, politických, regionálních i konfesijních. Renesance těchto pocitů přináleživosti sice narušila utopický příběh *komunistické budoucnosti*, leč na druhé straně nerozložila víru v *komunistické panství*. V této studii nabízím tezi, že po roce 1956 se utvořila „náhražková utopie“ schopná sjednotit náhle rozbujele partikulární identity v soudržný významový celek, jenž se opíral o představu znovuzrozené strany coby lokálního a národního aktéra. Tuto změnu přitom chápu jako obrat od programatické utopie, stavící na pojmu nezvratného, do budoucnosti orientovaného dějinného pohybu, k utopii procesuální, jež spočívala na prostorově a časově fragmentovaných příbězích.¹¹

Empiricky se studie zaměřuje na státy takzvaného severního trojúhelníku, tedy Polsko, Československo a Německou demokratickou republiku.¹² Tyto tři země hrály klíčovou roli v mocenské politice Sovětského svazu jako bašta proti „imperialistickému nepříteli“. Zároveň každá z nich prošla převratným rokem 1956 a obdobím „destalinizace“ jiným způsobem, což umožňuje uchopit proces obnovy komunistické identity ve třech odlišných kontextech.

Rok 1956 a vnitrostraničná legitimita

François Furet, bezpochyby jeden z nejvlivnějších kritiků evropského komunismu, označil rok 1956 za „počátek konce“ komunismu a načrtl výklad jeho dějin jakožto „vytrácějící se iluze“ (*le passé d'une illusion*).¹³ Není zde mým záměrem zpochybnit oprávněnost tohoto teleologického pojetí, jež je dáno potřebou vysvětlit objektivní pád evropského komunismu na konci osmdesátých let. Pokusím se nicméně pro přelomový rok 1956 nabídnout takovou perspektivu, ve které se tento milník jeví nejen jako „počátek konce“, nýbrž i jako počátek nové etapy komunistického systému.

V západní Evropě, kde bylo vnímání událostí ve východním bloku spoluutvářeno současně probíhající suezskou krizí, v roce 1956 komunistické strany opustila

11 Utopii zde nechápu normativně jakožto neuskutečnitelnou vizi budoucí společnosti, a tedy jako protiklad „skutečnosti“. Jde mi naopak o přísně historické pojetí, které zkoumá vliv představ o alternativním společenském uspořádání na sociální jednání; nejedná se jen o celkové modely společnosti, ale i o dílčí kritickou imaginaci historických aktérů. Zejména mi jde o postižení utopického rozměru každodenního světa. Je pravdou, že „utopie“ se obecně ztotožňuje s utopismem – tedy abstraktním projektem dokonalé společnosti navrženým převážně intelektuály a společenskými elitami, který je dáván do protikladu k nedokonalé skutečnosti. Zároveň však lze utopii situovat i v každodennosti a jejích tužbách po jiném, lepším životě; v každodenních utopiích, kde příkrý rozpor mezi sněním a skutečností slábne a kde je možná kritika současného stavu i bez uceleného projektu budoucí organizace společnosti. (Viz GARDINER, Michael E.: *Critique of Everyday Life*. New York – London, Routledge 2000, s. 17.)

12 Viz IHME-TUCHEL, Beate: „Das „nördliche Dreieck“: Die Beziehungen zwischen der DDR, der Tschechoslowakei und Polen in den Jahren 1954 bis 1962. Köln/R., Wissenschaft und Politik 1994.

13 FURET, François: *Le passé d'une illusion*. Paris, Laffont 1996 (slovenské vydání: *Minulosť jednej ilúzie: Esej o komunizmu v 20. storočí*. Bratislava, Agora 2000).

značná část aktivistů. Velké strany jako italská nebo francouzská si však navzdory tomu udržely vysokou podporu ve společnosti.¹⁴ Ani ve východním bloku období po roce 1956 neznamenal úpadek komunistické moci. Přes mohutné ořesy z let 1956 nebo 1968 převažovala v tomto období stabilita a klid: bylo tomu tak ve „střední PLR“ (*środkowy PRL*), zahrnující zhruba léta 1956 až 1976,¹⁵ v době husákovské „normalizace“ v Československu i po většinu kádárovské éry v Maďarsku, nemluvě o honeckerovském „rozvinutém socialismu“. Z perspektivy „dlouhého trvání“ (Fernand Braudel) lze proto na rok 1956 nahlížet také jako na přeměnu jedné formy legitimizace komunistického panství ve formu novou, jako na přechod od jednoho „velkého příběhu“ k jinému. V čem tato změna spočívala?

Zatímco základním momentem stalinského myšlenkového světa byl nesmiřitelný protiklad mezi přítelem a nepřítelem, utváří se po roce 1956 nový systém identity a difference. Představa smrtelného zápasu proti nepříteli je dočasně narušena a naopak se v politické imaginaci komunismu ustavuje vícevrstvý obraz světa. Nové protiklady, jako například socialistická demokracie versus byrokracie, doplnily dosavadní klíčový antagonismus mezi socialismem a kapitalismem. Pojem „třídního nepřítele“ ztratil své výsadní postavení. Zároveň se navíc sama stalinská epocha stala negativním zdrojem nové komunistické identity, který načas zastínil hlavního protivníka socialismu, imperialismus. Náhle to bylo právě „období kultu osobnosti“, vůči němuž se ostře vymezovalo nové komunistické přesvědčení. Tato proměna komunistického obrazu světa měla dalekosáhlý dopad jak na strategii celosvětového komunistického hnutí (připomenuty budiž Togliattiho koncepce polycentrismu, respektive rozšíření komunistického hnutí – *policentrismo*, *allargamento*),¹⁶ tak i na ideologickou orientaci vládnoucích komunistických stran ve východním bloku.

Bez ohledu na mocenskou přítomnost Sovětského svazu, jež zajišťovala *status quo* ve střední Evropě, se komunistické strany musely vyrovnat s delegitimizačními důsledky převratného roku 1956. Bylo nutné vyvinout nové pojetí komunistické identity, které by nahradilo zavržený stalinský model. V tomto světle nelze rok 1956 chápat pouze jako počátek obratu od „utopického“ socialismu, poháněného stalinskou vírou v rychlý příchod komunistického řádu, k pozdějšímu socialismu „reálnému“, jenž se údajně omezoval na uspokojování materiálních potřeb a jakékoliv utopické cíle ponechával stranou.¹⁷ I „reálný socialismus“ se musel opírat o podloží

14 Viz Eley, Geoff: *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000*. Oxford, Oxford University Press 2002, s. 333–336.

15 Nutno podotknout, že novější polské bádání poopravilo pojetí 60. let coby „malé stabilizace“ a „nehybnosti“ (*bezruch*). Viz ZAREMBA, Marcin: *Spółczesność polskie lat sześćdziesiątych – między „małą stabilizacją“ i „małą destabilizacją“*. In: ROKICKI, Konrad – STĘPIEŃ, Sławomir (ed.): *Oblicza Marca 1968*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2004, s. 25–51.

16 Viz BRACKE, M.: *Which socialism, whose Détente?*, s. 63 nn. (viz pozn. 7); KROLL, Thomas: *Kommunistische Intellektuelle in Westeuropa: Frankreich, Österreich, Italien und Großbritannien im Vergleich (1945–1956)*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2007, s. 403–502.

17 Pojem „reálného socialismu“ je pozdějšího data; zevšeďňuje zejména v 70. letech pro označení brežněvovského socialismu. Příznačné je, že byl používán jak oficiálně režimními

komunistické identity, zakotvené v určitém všeobjímajícím plánu dějinného vývoje. Těžištěm této obnovené identity se stala právě komunistická strana jako taková, ztělesňovaná svými dějinami, zbavená balastu „kultu osobnosti“ a znovu aspirující na své poslání kolektivního nositele lidského pokroku.

Jinými slovy, je nutno se tázat po proměnách vlastní komunistické dimenze komunismu, tedy utopické mentality straníků po roce 1956: jak ovlivnily tehdejší změny legitimizaci komunistického panství? K tomuto účelu budu pracovat s pojmem vnitřní stranické legitimacy, pod nímž rozumím soustavu představ a mýtů, které udržovaly a rozvíjely pocit jednoty a sounáležitosti straníků, jakož i přesvědčení o legitimním nároku strany na řízení společnosti. Pojem „vnitřní legitimacy“, která se ustavičně obnovuje v každodenním jednání aktérů, umožní poopravit rozšířený obraz komunistické strany coby „monolitu“, jenž – nutno podotknout, že v paradoxní shodě s tužbami komunistických propagandistů – sugeruje představu „jednotné“ strany.

Pokud dosavadní historiografie komunistických stran připouštěla nesourodost a rozpory uvnitř stran, vycházela zpravidla z představy mocenského voluntarismu, povětšinou omezeného na úzké stranické špičky.¹⁸ Členské základně tento výklad přisuzoval úlohu pouze pasivní. Pojem „vnitřní legitimacy“ naopak vybízí ke zkoumání proměn sociální a politické obrazotvornosti a každodenního jednání řadových straníků, jež zahrnovalo jak aktivní spolupráci, tak i otevřený odpor, tiché distancování i strategické přizpůsobování.¹⁹ Z tohoto pohledu „zdola“ se komunistické

Stalinův pomník na pražské Letné byl zhmotněním myšlenky přímočarého pochodu ke komunistické budoucnosti pod vedením moudrého a neochvějného vůdce

kruhy – Erich Honecker jej poprvé užil v roce 1973 – tak ironicky odpůrci komunistické vlády.

18 Viz KAISER, Monika: *Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker: Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962 bis 1972*. Berlin, Akademie 1997; DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno, Doplněk 2006; viz též záslužnou edici protokolů 6. a 7. plenárního zasedání Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany z roku 1956: WŁADYKA, Wiesław – JANOWSKI, Włodzimierz (ed.): *Protokoły z VI i VII Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z 1956 r.* Warszawa, Archiwum Akt Nowych 2007.

19 Zde se opírám především o koncept *Herrschaft und Eigen-Sinn* Alfa Lüdtkeho a Thomase Lindenbergera: LÜDTKE, Alf: *Herrschaft als soziale Praxis: Historische und sozial-anthro-*

strany nejeví jako „monolity“, nýbrž jako povýtce nesourodá a rozporuplná ústrojí, neustále kolísající mezi konsenzem a potenciálním konfliktem.²⁰ Zároveň tento přístup zpochybňuje dělicí hranice mezi stranou a společností a naopak zdůrazňuje jejich vzájemné prolínání. Podle Thomase Lindenbergera a dalších stoupenců německého dějepiscevtví všedního dne (*Alltagsgeschichte*) nelze komunistické panství chápat jako strukturu hermeticky oddělenou od zbytku společnosti; opíralo se spíše o sociální praxi většinové společnosti, o interakci mezi vládoucími a ovládanými.²¹ Komunistické strany, samy vnitřně nesourodé v ohledu sociálním, generačním, regionálním, etnickém a konfesionálním, prováděly svou politiku v mnohovrstevnatém společenském kontextu, kde protiklad strana versus společnost nebyl zdaleka jediným vodítkem každodenního jednání.

Nejlépe lze tyto rozpory pozorovat na mocenském „pomezí“ mezi stranou a společností na regionální a lokální úrovni, tedy v činnosti krajských, okresních, podnikových a místních stranických organizací. Právě zde docházelo ke každodennímu sjednávání a obnovování konsenzu mezi straníky a nestraníky, funkcionáři a řadovými členy, aparátem a státní správou či podnikovými vedeními. Jak ukázal Peter Heumos na příkladech pracovních konfliktů v československém průmyslu v padesátých a šedesátých letech, nelze tu mluvit o proti sobě stojících frontách, zápasících o samotnou legitimitu státního socialismu jako takového. Spíše šlo o vyjednávání „flexibilizace mocenských struktur“, při němž se jednotlivé pozice prolínaly a kde dělicí linie mezi aktéry (odborové výbory, stranické organizace, stranická a odborová vedení, vedení podniků, zástupci ministerstev atd.) byly zastřené.²² K podobným závěrům došlo i bádání o každodenním fungování mocenských struktur v NDR, Polsku nebo Bulharsku.²³ Právě v těchto souvislostech je třeba zkoumat

pologische Studien. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991; LINDENBERGER, Thomas (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R., Böhlau 1999; viz též ROSS, Corey: *The East German Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*. London, Arnold 2002, s. 44–68; KOTT, Sandrine: Introduction thématique. In: KOTT, Sandrine – MESPOULET, Martine (ed.): *Pour une histoire sociale du pouvoir en Europe communiste*. Zvláštní číslo *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, roč. 49, č. 2 (2002), s. 5–23.

20 Přesvědčivě to ukázal zejména výzkum Jednotné socialistické strany Německa (SED): ROWELL, Jay: Le pouvoir périphérique et le „centralisme démocratique“ en RDA. In: *Tamtéž*, s. 102–124; TÝŽ: *Le totalitarisme au concret: Les politiques du logement en RDA*. Paris, Économica 2006; ESCUDIÉ, Florian: Le fonctionnaire et la machine bureaucratique: Contrôle biographique et construction des carrières dans l'appareil régional du SED. In: *Genèses*, č. 53 (2003), s. 93–112.

21 LINDENBERGER, Thomas: Diktatur der Grenzen. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999; ROSS, C.: *The East German Dictatorship*, s. 44–68.

22 HEUMOS, Peter: „Vyhráme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006.

23 Viz GIESEKE, Jens (ed.): *Die Geschichte der SED: Eine Bestandsaufnahme*. Berlin, Metropol-Verlag 2011; KOTT, Sandrine: Le communisme au quotidien: Les entreprises d'État dans la société est-allemande. Paris, Belin 2001; BRUNNBAUER, Ulf: *Die sozialistische Lebensweise: Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien 1944–1989*. Wien, Böhlau 2007,

vnitrostranickou diferenciaci během roku 1956, abychom pochopili způsoby, jak se po předchozí ztrátě orientace v komunistických stranách obnovoval konsenzus.

Rok 1956 neznamenal jen konec stalinského panství a jednoty světového komunistického hnutí. Podstatná byla také skutečnost, že kritika stalinismu narušila absolutní nadvládu stranických ústředí v ideologických otázkách a dala vzniknout různým „revizionismům“.²⁴ Tuto pluralizaci nemohly zcela zastavit ani snahy o návrat k „autentickému leninismu“ jakožto staronovému zdroji vnitrostranické soudržnosti. Obnovený příklon k leninismu sice zahrnoval pojem „jednoty strany“, jak jej formuloval Lenin již v roce 1921, zároveň ale kladl důraz i na „vnitrostranickou diskusi“. Obrat od Stalina k Leninovi, implikující pojmy jako „vnitrostranická demokracie“, „leninské zásady stranického života“ či „kolektivní vedení“, se tak brzy projevil jako dvojsečná zbraň: na jedné straně měl vyvinout nový ideologický jazyk, jenž měl sjednotit stranické šiky; na druhé straně však umožňoval rozrůznění vnitrostranického politického jazyka. Michal Kopeček interpretuje toto štěpení jako důsledek podvojného charakteru marxistické filozofie samotné, tedy imanentního rozporu mezi ideou zákonitosti historického vývoje a voluntaristickou teorií politického jednání. Destalinizace tento skrytý konflikt v podstatě pouze obnažila.²⁵ Jakkoliv je tento výklad diferenciaci komunistického jazyka hodnověrný, nebude na škodu empiricky prošetřit konkrétní pole významů a reprezentací, v nichž toto tříštění probíhalo skrze každodenní jednání historických aktérů.

Návrat strany a jejích dějin

Sjednocujícím prvkem různorodých postojů vzniknuvších v krizovém období roku 1956 bylo ústřední postavení komunistické strany: strana byla vyzdvihována jako nositelka „leninských“ a „demokratických“ tradic dělnického hnutí, zároveň ale také pasována do role „obnovitelky“ těchto demokratických principů. Nikita Chruščov ve svém tajném projevu na dvacátém sjezdu sovětských komunistů vylíčil stranu jako protivníka a zároveň i jako oběť Stalinovy hrůzovlády. Předně se snažil zbavit stranu opovědnosti za předchozí vývoj s cílem vytvořit její obraz jakožto oběti zkorumpovaných státních orgánů, „Berijovy bandy“, a zejména samotného Stalina. Nicméně tento pokus etablovat příběh strany coby trpitelky, bez osvětlení kořenů tohoto neblahého vývoje, se nezdařil, jak ukázaly reakce na výsledky dvacátého sjezdu KSSS v členských organizacích komunistických stran.²⁶ Ve většině stran naopak sílily hlasy žádající kritické prošetření stalinského období.

např. s. 196–208; MAZUREK, Małgorzata: *Socjalistyczny zakład pracy: Porównanie fabrycznej codzienności w PRL i NRD u progu lat sześćdziesiątych*. Warszawa, Trio 2005.

24 K tomu ze srovnávací středoevropské perspektivy viz KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, zejména s. 114 nn.

25 *Tamtéž*.

26 Viz MACHCEWICZ, Paweł: *Polski rok 1956*. Warszawa, Mówią Wieki 1993; BLAIVE, Mu-riel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001; KOLÁŘ, Pa-

Zejména v Polské sjednocené dělnické straně (PSDS), jejíž členská základna byla jako jediná ve východním bloku obeznámena s Chruščovovým projevem v plném jeho znění, se na jaře a v létě 1956 bouřlivě debatovalo o nedávné minulosti. Kritický pohled na stalinské období se stal oficiálním stanoviskem strany poté, co byl na podzim 1956 prvním tajemníkem opět zvolen Władysław Gomułka, sám oběť stalinismu. Ten ve svém výkladu dějin strany doplnil hodnotový protiklad mezi „stalinskými deformacemi“ a „čistou stranou“ o protiklad chronologický, když ve svém projevu na osmém plenárním zasedání Ústředního výboru PSDS v říjnu 1956 charakterizoval otevřeně stalinismus jako období, které „nenávratně patří minulosti“.²⁷

Tato historizace stalinismu a s ní spjaté odsouzení této epochy jako celku však otevřely prostor pro diskusi o „omylech“ a „nesprávném vývoji“, jež přesahovala původně předpokládanou kritiku Stalinových „osobních chyb“. Pozornost se naopak stále více zaměřovala na „objektivní historické podmínky vzniku kultu osobnosti“, tedy na celospolečenské souvislosti stalinismu. Příčinou tohoto vývoje byl zjevný narativní charakter Chruščovovy kritiky, jež se vyhýbala výkladu kauzálních souvislostí. Snaha postihnout „kult osobnosti“ výhradně ve vztahu ke Stalinově osobě se již mnohým současníkům zdála nápadně „nemarxistická“. Výstižně vyjádřil tento rozpor François Furet, když charakterizoval Chruščovovu kritiku jako útok na Stalina s pomocí Stalinova slovníku.²⁸ Zejména v polské a československé komunistické straně sílily hlasy, a to jak mezi stranickou intelektuální elitou, tak i v širší členské základně, které odmítaly treitschkeovský výklad dějin po způsobu *große Männer machen Geschichte*; namísto toho volaly po široké marxistické analýze stalinismu. Například polský sociolog Adam Schaff v článku otištěném ve stranickém teoretickém časopise *Nowe Drogi* v dubnu 1956 pod titulem „Zač bojujeme a oč usilujeme, když vystupujeme proti kultu osobnosti“ charakterizoval „kult osobnosti“ jako „komplikovaný teoretický problém“ a „složitý sociální fenomén“, k jehož vysvětlení je zapotřebí hlubokého sociologického a historického rozboru. Podle Schaffa bylo třeba zkoumat společenské souvislosti, z nichž „kult osobnosti“ vzešel, jeho

vel: Welch ein Galimathias! Die Auseinandersetzungen in den regionalen und lokalen Organisationen der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei nach dem XX. Parteitag der KPdSU. In: BRUNNBAUER, Ulf (ed.): *Alltag und Ideologie im Realsozialismus*. Berlin, Osteuropa-Institut 2005, s. 34–42 (Berliner Osteuropa Info, č. 23); SCHATTENBERG, Susanne: „Democracy“ or „Despotism“? How the Secret Speech was Translated into Everyday Life. In: JONES, Polly (ed.): *Dilemmas of Destalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. London, Routledge 2006, s. 64–79; WOLLE, Stefan: Die DDR zwischen Tauwetter und Kaltem Krieg: „Mutmaßungen“ über das Jahr 1956. In: FOITZIK, Jan (ed.): *Entstalinisierungskrise 1953–1956: Vom 17. Juni bis zum ungarischen Volksaufstand. Politische, militärische, soziale und nationale Dimensionen*. Paderborn, Schöningh 2001, s. 294–330.

27 „Wierzę głęboko, że okres ten przeszedł w niepowrotną przeszłość.“ (GOMUŁKA, Władysław: *Przemówienia, październik 1956 – wrzesień 1957*. Warszawa, Książka i Wiedza 1957, s. 7.)

28 FURET, F.: *Minulost' jednej ilúzie* (viz pozn. 13).

„mechanismy a zákonitosti“.²⁹ Ačkoliv byl o měsíc později Schaffův článek obšírně komentován v teoretickém časopise KSČ *Nová mysl*, podobně otevřená kritika „kultu osobnosti“ se v Československu v té době neobjevila; místo toho se opatrně debatovalo o „byrokratickém systému“ a „subjektivismu“.³⁰

I když byly hlasy požadující systematické zkoumání a hodnocení stalinismu umlčeny usnesením Ústředního výboru KSSS z 30. června 1956 „O překonání kultu osobnosti a jeho důsledků“, jakož i dílčími represivními kroky v jednotlivých komunistických stranách, náhle otevřený prostor pro rozličná stanoviska již nešlo zcela uzavřít. Jak tuto situaci charakterizoval americký historik Roger D. Markwick ve své práci o postojích sovětských historiků v poststalinické epoše: „I když jim kdosi zabouchl dveře pootevřené do minulosti přímo před nosem, tyto ‘děti dvacátého sjezdu’ nepřestaly klepat.“³¹ Mezitím nastala zásadní změna v ideologickém diskurzu strany. Hlavním výrazem proměny stalinského obrazu strany v obraz nový bylo mohutné vnitrostranické hnutí usilující o „přepsání“ dějin komunistických stran a dělnického hnutí.

Vzhledem k ústřednímu postavení historie v soustavě komunistických mýtů byl právě dosavadní dějinný obraz strany považován za ztělesnění stalinských „deformací“. Destalinizaci tak lze v tomto ohledu nazvat nejen érou „návratu dějin“, nýbrž vlastně přesněji érou „návratu minulosti“, pozvolna se osvobozující zpod jařma budoucnosti, která byla určujícím faktorem ve stalinské koncepci historie. Martin Sabrow vykládá tento způsob historického vypravování jako nadvládu principu „futurity“ (*Futurität*) nad „historicitou“ (*Historizität*): historické podání bylo v tomto modelu přísně podřízeno budoucímu cíli dějin.³² Dějiny – ať už světové, národní nebo stranické – se omezovaly na „pokrokové“, do budoucnosti ukazující dějinné síly, zatímco ostatní masa historického dění se stala pouhým prologem zářné budoucnosti. Podle Reinharta Kosellecka v komunistickém obrazu dějin „očekávání budoucnosti zcela pohltilo prožitek minulosti“.³³ V tomto smyslu destalinizace částečně obnovila rovnováhu mezi třemi komponentami dějin – minulostí, přítomností a budoucností.

Narozdíl od Stalinova *Krátkého kursu*, jenž degradoval dějiny na pouhý odraz „zákonitostí historického vývoje“, otvíralo chruščovovské vyzdvihování „chyb“ a „nesprávného jednání“ prostor pro historické nahodilosti, nečekané zvraty a ne-

29 SCHAFF, Adam: Z czym walczyliśmy i do czego dążymy występując przeciwko „kultowi jednostki“. In: *Nowe Drogi*, roč. 10, č. 4 (1956), s. 18–29.

30 Viz ŠAMALÍK, František: Za leninský styl práce státního aparátu. In: *Nová mysl*, roč. 10, č. 3 (1956), s. 333–346; Historická cesta KSČ. In: *Tamtéž*, č. 4 (1956), s. 402–409.

31 MARKWICK, R. D.: *Rewriting History in Soviet Russia*, s. 49 (viz pozn. 8).

32 SABROW, Martin: Auf der Suche nach dem materialistischen Meisterton: Bauformen einer nationalen Gegenerzählung in der DDR. In: JARAUSCH, Konrad – SABROW, Martin (ed.): *Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2002, s. 33–77, zde s. 66 n.

33 „Die Erwartung hat die Erfahrung vollends geschluckt.“ (KOSELLECK, Reinhart: *Geschichte, Historie*. In: TÝŽ (ed.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, sv. 2. Stuttgart, Klett-Cotta 1975, s. 593–718, zde s. 705.)

pravidelný vývoj. Byl to opět sám Chruščov, jenž dal těmto tendencím zelenou, neboť právě jeho útok na Stalina zásadně změnil pravidla komunistického vypravování dějin. Nápadný v „tajném“ projevu je zejména důraz na „fakta“ – především ta, která se odchyľují od „zákonitostí historického vývoje“, včetně zločinů a chyb uvnitř strany samotné. Pověstnou lakonickou frází „obráťme se k některým historickým faktům“, jíž zahájil hrůzostrašný katalog Stalinových zločinů, jakož i mnohokrát opakovanými obraty typu „nesčetná fakta výslovně ukazují“, ustavil Chruščov nový vyprávěcí model, který do jisté míry vysvobodil minulost z diktátu budoucnosti.³⁴ S trochou nadsázky lze říci, že Chruščov – podobně jako Leopold von Ranke o století dříve – provedl svého druhu *historical turn* (či možná ještě přesněji *factual turn*) marxisticko-leninského dějepisu. Chruščovova „fakta“, nalezená v historických dokumentech, nahradila Stalinovy „skutky“ jako základ pravdivých dějin strany. Odkazem na „fakta“ Chruščov nepochybně sledoval především legitimizační cíle ve svém zúčtování se stalinismem. Nicméně jeho opakovaný důraz na historickou autenticitu, podtržený nesčetnými citáty z archivních dokumentů, dodal jeho kritice nový rozměr a měl značný vliv na obecné pojetí stranických dějin. Tak například úvodník *Nové mysli* z dubna 1956 nazvaný „Dějinná cesta KSČ“ potvrdil Chruščovův „obrat k faktům“, když odsoudil „povrchnost v práci s fakty“ a naopak požadoval „více pravdy v práci s prameny“.³⁵ Ačkoliv vývojové schéma načrtnuté *Krátkým kursem* zůstalo v platnosti, v empirickém dějepisectví se deterministické dogma „pятиčlenky“ začalo vyprazdňovat.

V souladu s tímto obrátem k „autentickým faktům“ byla po roce 1956 rehabilitována stranická historie a spolu s ní straničtí historici, jimiž Stalin opovrhoval jakožto „archivními krysy“.³⁶ Následující období zažilo hotový příval zájmu o stranické dějiny, jenž pramenil ze snahy znovu nalézt autentickou, nestalinskou stranu v minulosti s jejími demokratickými tradicemi. I když počáteční nadšení z roku 1956 postupně sláblo, zejména v důsledku posilování restauračních tendencí v komunistických stranách a následných, represemi provázených kampaní proti revizionismu, pozitivismu a objektivismu, vlnu zájmu o dějiny strany již nebylo možné zvrátit. Právě tento příklon ke stranické minulosti, obrazně řečeno obrát od „zářných zítřků“ ke „světlym včerejškům“, podle mého soudu umožnil přerod

34 Stalin používal jiný slovník. Například v referátě „O nedostacích stranické práce a opatřeních k likvidaci trockistických a jiných obojetníků“, proneseném na plenárním zasedání ÚV KSSS na přelomu února a března 1937, pracuje s pojmem dějin či faktu zcela jinak, totiž ve smyslu zákonitého a správného vývoje, který je s to rozpoznat pouze leninský světónázor, na způsob formule „tomu nás učí dějiny“, resp. „tomu nás učí leninismus“.

35 Historická cesta KSČ. In: *Nová mysl*, roč. 10, č. 4 (1956), s. 402–409, zde s. 407.

36 „Znamená to, že jen pouhé papírové dokumenty postačí, aby byla prokázána skutečná revolučnost a skutečná nesmiřitelnost bolševiků k centrismu? Kdo kromě beznadějných byrokratů může spoléhat jen na pouhé papírové dokumenty? Kdo kromě archivních krys nechápe, že strany a vůdce je třeba prověřovat především podle jejich *skutků*, a nejen podle jejich deklarací?“ (STALIN, Josef V.: O některých otázkách dějin bolševismu: Dopis redakci časopisu „Proletářská revoluce“. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 13: *Červenec 1930 – leden 1934*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury (SNPL) 1953, s. 92–107, zde s. 103.)

utopické energie, jež se po rozpadu stalinské vize brzkého přechodu ke komunismu náhle ocitla bez využití.

Dějiny komunistické historiografie po roce 1956 již byly předmětem soustavného studia a nemusí zde tedy být znovu převyprávěny.³⁷ Obecně lze říci, že doba „tání“ – přes občasné konzervativní tendence a zvraty – otevřela prostor široké tematické a metodické inovaci. Pokud se týká obnovených „autentických“ stranických dějin, hlavní úlohu zde převzala propagandistická oddělení ústředních výborů a jimi řízené ústavy dějin komunistické strany a dělnického hnutí, jakož i síť dalších institucí – archivů a muzeí dělnického hnutí nebo „historických kroužků“ stranických organizací. Dějiny strany zaujaly ústřední místo ve stranickém vzdělávání a staly se povinným předmětem v osnovách „Roku stranického školení“.³⁸ Ač byly některé z těchto institucí založeny již v raných padesátých letech, teprve po roce 1956 nabyly celostranického významu, což se odrazilo ve zvýšeném zájmu stranického vedení a v rostoucí finanční a personální podpoře. Teprve po roce 1956 byla založena i periodika specializovaná na dějiny komunistických stran a dělnického hnutí, která sledovala jak vědeckovýzkumné, tak propagandistické cíle.³⁹ Atmosféru předělu epoch podtrhovaly programatické statě v teoretických orgánech strany, jež se distancovaly od praxe raných padesátých let a vytýčovaly „nové cesty“ historického bádání. Samotné ústřední výbory komunistických stran často diskutovaly o otázkách dějin a přijímaly „usnesení“ určující směr historického bádání. Dokonce i generální tajemníci se mohli stát vedoucími nechvalně známých „autorských kolektivů“, jak dokládá příklad Waltera Ulbrichta.

Tato organizovaná podpora stranických dějin zvýšila význam minulosti ve skladbě komunistické identity. I když byl mohutný rozmach stranických dějin naordinován a zpočátku řízen shora, jeho – často nečekané – důsledky daleko překračovaly původní záměry stranických ústředí. „Historická horečka“ zachvátila komunistické

37 Ze zásadní literatury srv. GÓRNY, Maciej: *Przede wszystkim ma być naród: Marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa, Trio 2007; SABROW, Martin: *Das Diktat des Konsenses: Geschichtswissenschaft in der DDR 1949–1969*. München, Oldenbourg 2001; RUTKOWSKI, Tadeusz Paweł: *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970: Zagadnienia polityczne i organizacyjne*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007; JIROUŠEK, Bohumil a kol.: *Proměny diskursu české historiografie: Kapitoly z historiografie 20. století*. České Budějovice, Jihočeská univerzita 2008; SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisce: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011.

38 Ke stranickému dějepiscetví viz LOKATIS, Siegfried: *Der rote Faden: Kommunistische Parteigeschichte und Zensur unter Walter Ulbricht*. Köln/R., Böhlau 2003; GRABSKI, Andrzej F.: *Historia partyjna – historia nie chciana? O potrzebie rewolucyjizacji badań nad dziejami ruchu robotniczego oraz myśli socjalistycznej (i komunistycznej)*. In: GRABSKI, Andrzej F. – SAMUŚ, Paweł (ed.): *Między wschodem a zachodem: Studia z dziejów polskiego ruchu i myśli socjalistycznej*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1995, s. 9–20; SOMMER, Vítězslav: *Tři fáze stranického dějepiscetví v padesátých a šedesátých letech*. In: JIROUŠEK, B. a kol.: *Proměny diskursu české historiografie*, s. 271–286; SOMMER, V.: *Angažované dějepisce*.

39 V Polsku *Z Pola Walki* (založeno 1958), v Československu *Příspěvky k dějinám KSČ* (1958) a v NDR *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (1959).

strany jako celek. Bezprostředně po roce 1956 byla zahájena ve všech zemích východního bloku kampaň za rozvoj „regionálních dějin dělnického hnutí“, jež vedle psaní lokálních dějin zahrnovala zřizování místních stranických archivů a muzeí. V továrnách se zakládaly „historické kroužky“, které měly za úkol sepisovat dějiny jednotlivých závodů. Nejmasovějším prvkem této kampaně se pak stal „sběr vzpomínek pamětníků“, jehož cílem bylo – jak uváděl jeden československý sborník z roku 1962 – „podat souvislý obraz události“. Sběratelé těchto pamětí se setkávali se „zájmem, elánem a nadšením předválečných členů“, pochvalovali si jejich „fyzickou a duševní svěžest“, jakož i „čínorodost a chuť do další práce“. Jeden starší člen strany se dokonce vydal na kole na cesty po okrese a hledal další pamětníky.⁴⁰

Vzorem těmto kampaním se staly snahy o „institucionalizaci“ stranické paměti v sovětském Rusku ve dvacátých letech. Také tehdy komunisté usilovně hledali „autentickou“ revoluční stranu v každodenních zkušenostech a v bojích řadových bolševiků na lokální úrovni. Tímto způsobem měl být posílen obraz říjnové revoluce coby zakladatelské události dějin strany a těžiska identity sovětských komunistů.⁴¹ Z dosavadních pasivních posluchačů se měli stát aktivní autoři a vypravěči vlastních dějin; a právě vypravováním vlastního osudu, jeho zasazením do uceleného historického příběhu strany se měla komunistická identita utužovat. Podle Michaila Bachtina takové narativní utváření identity a subjektu však nikdy není přímočarým procesem postupného překonávání rozporů; mnohem spíše se jedná o nepřetržitý dialog na pomezí vlastního a jiného, mezi identitou a diferencí.⁴² Situace v komunistických stranách po roce 1956 je výmluvným příkladem takové mezní konstituce identity: s pádem stalinismu se zhroutilo převládající vědomí sounáležitosti a nově vzniklá nejistota dočasně otevřela prostor různým identifikacím.⁴³ Prostor otevřený v roce 1956 dějinám tak posílil komunikativní povahu komunistické identity coby příběhu, který je třeba ve světle měnících se okolností neustále převypravovat.

Významná byla skutečnost, že převypravování dějin strany se zdaleka neomezovalo jen na úzce vymezené profesionální dějepisectví. Historické vypravování (a s ním i vyjadřování komunistické identity) bylo v komunistických stranách po roce 1956 přítomné na všech úrovních. Na stranických schůzích a aktivech, v historických kroužcích stranického školení či v masově zakládaných „historických komisích“ se horečně debatovalo o autentické leninské straně, o „deformacích“ minulého období, o demokratických tradicích v minulosti, které bylo třeba znovu oživit. Z dlouhodobého hlediska tento historický obrat k „autentické straně“, jenž pokračoval i v šedesátých letech, stále více působil stranickým vedením potíže v jejich

40 HOLÁ, Věra – MENCLOVÁ, Božena – ZUMANOVÁ, Jarmila (ed.): *Vzpomínky na vznik KSČ*. Praha, SNPL 1962, s. 7 n.

41 Viz CORNEY, Frederick C.: *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2004.

42 Viz PEUTER, Jennifer de: *The Dialogics of Narrative Identity*. In: GARDINER, Michael (ed.): *Bakhtin and the Human Sciences: No last words*. London, Sage Publications 1998, s. 30–48.

43 Alexei Yurchak charakterizuje Stalina jako „master editora“, jenž z externí pozice determinuje ideologický diskurz (YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton, Princeton University Press 2005, s. 13).

snaze vytvořit jednotný, „závažný“ příběh strany. „Návrat dějin“, spočívající na částečné emancipaci „faktů“ od „zákonnosti historického vývoje“, komplikoval souvislý a srozumitelný obraz strany mezi jejími řadovými členy, jejichž historická identita se politicky, regionálně, generačně, etnicky, a dokonce i konfesionálně třífčila.

Bouřlivé debatování o dějinách strany prozrazuje, že „ideologie“ nebyla pouze autoritativně předepisována „shora“, ale tvořila v celé své spletnosti nedílnou součást myšlenkového světa řadových straníků. Pro historicky citlivé pochopení doby z toho plyne, že miliony komunistů po celém východním bloku nelze prostě odbýt jako „plytké aparátčíky“, ale je třeba dát jim lidskou tvář. Po roce 1956 nezavrhli svou komunistickou víru, ale znovu se – po trnité cestě existujících „ideologických nejasností“ – vrhli do „stranické práce“.

Vnitrostranické konflikty se nezvrhly v opozici a odpor proti vedení, nýbrž dlouhodobě měly naopak spíše stabilizující účinek. Tímto způsobem byly položeny základy stability následujících desetiletí. Uvedme několik příkladů, které dokládají stabilizující účinek „kontroverzí“. Martin Sabrow analyzoval „spor o objektivismus“, jenž se rozpoutal kolem prací východoněmeckého historika hospodářských dějin Jürgena Kuczynského během takzvané ideologické ofenzivy v roce 1958. Sabrow poukázal na pozoruhodný paradox, že Kuczynského zdánlivě opoziční strategie, spočívající v kombinaci intelektuálního disentu a „afirmativní rezistence“, v konečném důsledku spíše utužila ideologický konsenzus uvnitř marxisticko-leninského dějepiscectví v NDR. Alexei Yurchak na základě svých výzkumů jazyka brežněvovské éry formuloval tezi, že spíše než otevřenou opozicí a ideologickým bojem byl kolaps sovětského režimu umožněn oslabením politicko-ideologického diskurzu (*suspension of the political*) ve stranických řadách i ve společnosti. Konečně Michal Pullmann nedávno ukázal na příkladě diskusí československých národohospodářských expertů v osmdesátých letech, že neshody

Odsouzení Stalinových zločinů a „kultu osobnosti“ v projevu Nikity S. Chruščova na dvacátém sjezdu sovětských komunistů přineslo nejen určité uvolnění kontroly nad společností, ale znamenalo i obrat k historické fakticitě v pohledu na dějiny a počátek přeměny komunistické identity (foto z knihy Williama Taubmana Chruščov: Člověk a jeho doba. Praha, BB/art 2005)

v praktickopolitických otázkách politický konsenzus taktéž spíše upevňovaly. Při kritice poměrů se totiž užívalo sémantiky stávajícího ideologického pořádku, a tím se utvrzovala jeho platnost. Teprve když se s nástupem přestavby začal ideologický slovník rozpadat jako celek (ať při kritice nebo při obhajobě socialismu), otevřela se cesta ke zhroutení režimu.⁴⁴

Historické kontroverze vypuknuvší po roce 1956 měly rovněž převážně stabilizující efekt. Zmatek v interpretacích nedávné minulosti byl přitom na denním pořádku. Nejčastější byly tyto rozpory překvapivě v Jednotné socialistické straně Německa (SED), na první pohled velmi homogenní, kde masová kampaň k oslavám čtyřicátého výročí listopadové revoluce z roku 1918 přinesla nečekané reakce na lokální úrovni. Mezi místními stranickými komisemi a Ústavem marxismu-leninismu při Ústředním výboru SED vypukla řada konfliktů, které odhalily mnohotvárnost historického vědomí ve straně.⁴⁵ Zároveň tyto spory poukázaly na význam dějin v novém ideologickém systému. Všeobecně se věřilo, že silné historické vědomí je zásadní pro stabilní identitu strany, a to jak v ústředí, tak v lokálním prostoru. Tomu odpovídal i posun k výchovným a přesvědčovacím prostředkům v boji proti „mylným názorům“. Například v listopadu 1956 byla v durynském městě Sömmerda (kraj Erfurt) vedena opakovaná řízení s místním stranickým historikem Erichem Seidlerem. Jablkem sváru byly Seidlerovy historické příspěvky do podnikového časopisu *Pulschlag der Arbeit*, které se odchylovaly od oficiálních tezí dějin dělnického hnutí. Podle cenzorů z ústředního výboru strany Seidler nepřijatelně glorifikoval „epochu imperialismu“ a „kapitalistický výrobní způsob“. Z povzdechnutí pracovníka ústředního výboru, jenž byl pověřen situací vyřešit na místě, lze vyvodit, že se stranické ústředí narozdíl od předcházejícího období zdráhalo podobné rozmlísky řešit autoritativně: „Soudruh Seidler se ukázal jako soudruh, s nímž je velmi těžké pořízení. Je 45 let členem strany. Sebekritika je mu očividně cizí. Podařilo se nám ho přesto uklidnit a vysvětlit mu, že proti němu není veden trestní proces, nýbrž že jsme přijeli proto, abychom mu pomohli, jak psát stranickou historii.“⁴⁶

Tento a mnohé další spory – například ty, které vzplály v souvislosti se čtyřicátým výročím založení Polské sjednocené dělnické strany v roce 1958 nebo s výročím Komunistické strany Československa o tři roky později – naznačují, že stranická vedení přikládala „boji na historické frontě“ mimořádný význam. Důležité bylo, že připustila existenci vnitrostranických „rozporů“ a „problémů“, které však nehodlala řešit represí, nýbrž pomocí historického vzdělávání a přesvědčování. A právě v tomto obnoveném historickém obrazu strany se odráželo nové vědomí rozmanitosti, spletnosti a neúplnosti, které však nikdy nepřerostlo v otevřený nesouhlas.

44 SABROW, M.: *Das Diktat des Konsenses* (viz pozn. 37); YURCHAK, A.: *Everything was forever, until it was no more*; PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

45 Viz LOKATIS, S.: *Der rote Faden*, s. 84–96 (viz pozn. 38).

46 *Bundesarchiv*, Berlin (dále BA), Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR (SAPMO), DY 30, IV 2/9.07/119, folio 136–141, Bericht über das durchgeführte Seminar bei der Kreisleitung Sömmerda, 29.11.1956.

Společnost jako historický aktér

Kontroverze nad dějinami dělnického hnutí z konce padesátých let nejenom odhalily obrozující se lokální historické identity. Zároveň také ztělesňovaly návrat společenských aktérů a skupin na jeviště dějin. Namísto dřívějšího vzývání „železných zákonů“ historického vývoje usilovali nyní lokální straničtí historikové a propagandisté o rekonstrukci každodenního světa dělnické třídy. Ne „společenské zřízení“ jako mrtvý celek, ne bezejmennost abstraktních Velkých Dějin, které se odvíjely mimo chápání prostého dělníka a jako živelná katastrofa vnikaly do jeho důvěrného světa všedního dne; nyní měli konkrétní lidští jedinci, se svými chybami a nedokonalostmi, znovu získat ztracený statut tvůrců dějin.

V létě 1958 vypukl závažný konflikt v důlním kombinátu v Mansfeldu (kraj Halle) nad sbírkou vzpomínek vysloužilých horníků, kterou sestavil mladý historik Wolfgang Jonas.⁴⁷ Kniha byla okresním stranickým aktivem ostře zkritizována za údajné „revizionistické názory“, za „ignorování revolučních tradic“, „zradu dialektického materialismu“, ba dokonce i za „dezerci do tábora idealismu“.⁴⁸ Oč šlo? Trnem v oku byl mansfeldským soudruhům fakt, že Jonas nechal horníky mluvit nejen o hrdinném revolučním boji proti kapitalistickému řádu, nýbrž také o banalitách všedního dne v dole. Stranou přitom neponechal ani negativní jevy, které mohly vrhnout stín na revoluční tradici proletariátu – pijáctví, absentérství, a především kompromisní dohody s kapitalisty. Jonasovy dělnické memoáry popuzovaly stranické funkcionáře zjevně také proto, že dokázaly umně navodit zdání autentičnosti. Narozdíl od strnulosti a chladné anonymity konvenčních dějin dělnického hnutí přinášely paměti mansfeldských horníků živoucí obraz dělnictva, jenž přesně trefil kritický tón raného poststalinismu:

„Dělník sedí naproti nám a vypravuje. Život a zápas jeho třídy v jeho příběhu opět ožívají. A podává zprávu o celém životě v celé jeho složitosti. Nejedná se o ostrý soud člověka, který věří, že všechny otázky dějin lze zodpovědět jedním mávnutím ruky, které vyčetl z teorie. Ne: podává zprávu o nouzi a utrpení, o boji a politickém růstu, o nenávisti a strachu, o obětavosti a zoufalství, o nezlomné víře a rozpacích, o kamarádství a zradě, o lásce a radosti, o porážkách a o tom, jak z toho všeho brali ponaučení.“⁴⁹

Jonas tu postihuje základní složky poststalinského obrazu dějin: rozhodné odmítání jakékoliv definitivní „teorie“, čistě deduktivní a odtržené od každodenního života; důraz na nejednoznačnost historické zkušenosti; a víru v obnovu, jež je možná pouze za aktivní účasti dělnických mas. Dějiny dělnické třídy v Jonasově podání jsou neustálým kladením otázek zaměřeným na obnovu subjektivity a na autentické dějiny dělnické třídy – nikoliv jako nehybného objektu, nýbrž jako neustále

47 JONAS, Wolfgang: *Erlebnisberichte der Mansfeld-Kumpel*. Berlin, Tribüne 1957.

48 BA, SAPMO, DY 30/IV 2/9.07/222, Bezirk Halle, folio 157 nn., Protokoll der Konferenz über das Buch des Genossen Dr. Wolfgang Jonas „Erlebnisberichte der Mansfeldkumpel“ im Mansfeld Kombinat „Wilhelm Pieck“, 2. 6.1958.

49 JONAS, W.: *Erlebnisberichte der Mansfeld-Kumpel*, s. 7.

se obnovující reality. V jeho vyprávění jsou dělníci, a potažmo komunisté, vsazeni do reálného společenského kontextu, jenž vyjevuje rozpory každodenního života, sociálních vztahů a pracovního procesu, zatímco hrdinná oddanost politickému boji, tato ústřední složka stalinské identity, ustupuje do pozadí. „Sociálně“ (*das Soziale*) tu skrz tato zobrazování každodenního nepolitického jednání získává převahu nad „politickým“ (*das Politische*).

Typicky nejednoznačný byl i výsledek konfliktu: Jonas sice musel na stranickém aktivu provést „sebekritiku“, ve které přiznal „pochybení“. Kniha však nebyla stažena z oběhu a naopak svému autorovi zajistila kariéru na berlínské Akademii věd, kde se za něj postavil výše již zmiňovaný historik hospodářských dějin Jürgen Kuczynski, sám oběť „disciplinárního řízení“ o rok dříve.⁵⁰

Podobné momenty dočasného znejistění komunistickou identitu spíše posilovaly, než oslabovaly. Aby se obnovila její identifikační funkce, musela být straně, a zejména jejímu aparátu, nejprve stržena aura naprosté čistoty. Strana musela být „zesvětštěna“. Dělo se tak především v zesílené kritice „maloburžoazního chování“ funkcionářů a v pranýřování „stranické aristokracie“, včetně kritiky „švagrpertají“, pijáctví nebo promiskuity. Tento způsob kritiky byl obzvláště silný v krajích se silnou tradicí dělnického hnutí, kde se již před válkou kritizoval vzestup „rudé aristokracie“. Nyní řadoví komunisté znovu vyzdvihovali protiklad „my“ (členská základna) a „oni“ (byrokratický aparát, vysocí funkcionáři). Podobně jako v Orwellově *Farmě zvířat* zde byli odsuzováni vysocí funkcionáři, kteří si osvojili manýry někdejší buržoazie. Opakovaně tato kritika zaznívala například na Ostravsku. V prosinci 1956 tu krajské plénum probíralo otázku „maloburžoazních nešvarů“ ve straně, a nešetřilo se přitom moralizující kritikou:

„Vypěstováváme si dělnickou aristokracii nejen z horníků a hutníků, ale i z inteligence, hlavně umělecké. Těm ovšem nestačí to auto, ale i k manželce si vydržují dvě až tři milenky. Neví, co dělat s penězi. Naše kádrová politika jim umožňuje buržoazní způsob života, a ti jsou v stavu nám rozvracet socialistickou morálku proletářského internacionalismu.“⁵¹

Velká část kritiky „rudé aristokracie“ se zaměřovala na alkoholismus vedoucích stranických funkcionářů. I když podobná kritika a protialkoholní tažení tvořily pevnou součást stalinistických mobilizačních kampaní, odlišovaly se poststalinské denunce jak tónem, tak argumentací. Kritika totiž nemířila pouze na lokální stranický aparát, nýbrž i na nejvyšší vedení, což navozovalo představu, že v závažném stavu se nachází strana jako celek. Například na jednání ostravského krajského pléna v dubnu 1956 musel na kritiku pijanství namířenou proti pražskému vedení reagovat člen Ústředního výboru KSČ Julius Ďuriš:

„Dále bych chtěl upozornit, že máme dbát, abychom nešli na podružné senzace, které odvádějí od hlavních a základních problémů strany a státu. Například se říká ... že když dole dělá funkcionář špatnou morálku, že se trestá, ale že soudruzi

50 SABROW, M.: *Das Diktat des Konsenses*, s. 342–364.

51 ZAO, fond (f.) KV KSČ Ostrava, záznam plenární schůze ze 14.–15.12.1956, folio 123, diskusní příspěvek účastníka Lampy.

Komunističtí představitelé ze spřátelených zemí na dvacátém sjezdu sovětských komunistů v únoru 1956. I oni se museli po návratu do vlasti vyrovnávat s tíží stalinského dědictví a hledat nové způsoby, jak legitimizovat svou vládu. V horní řadě zleva Antonín Novotný, Viliam Široký a Antonín Zápotocký, v dolní řadě Bolesław Bierut, Walter Ulbricht, čínský maršál Ču Te a Otto Grotewohl (foto z knihy Muriel Blaive Promarněná příležitost: Československo a rok 1956. Praha, Prostor 2001)

Zápotocký, Nejedlý a Kopecký se opíjejí. Je třeba říci, že soudruh Zápotocký nepije, a i kdyby chtěl, nemůže, poněvadž má příkaz lékaře. Soudruh Nejedlý nikdy nepil a soudruh Kopecký také zásadně nepije.⁵²

Nápadná je zde otevřenost, s jakou straníci diskutovali o dříve tabuizovaných tématech. Zatímco snahy zlehčovat alkoholismus ve straně jako „podružné senzace“ se převážně mýjely účinkem, samotná asociace vedoucích funkcionářů s pijanstvím ještě více odhalila proces „odkouzlení“ strany spuštěný po roce 1956.

V polském prostředí sloužil koncem padesátých let k pojmenování negativních jevů ve vládnoucí straně souhrnný pojem *chuligaństwo*. Zahrnoval absentérství, pijanství, promiskuitu i rozkrádání a zpronevěru. Zprávy regionálních kontrolních orgánů ze šedesátých let skýtají velmi truchlivý obraz života strany: kromě „chuligánství“ se jen hemží dalšími kritickými výrazy jako „nemravné chování“ nebo „demoralizace“. Neradostná situace přiměla stranické orgány k boji proti těmto nešvarům, jenž byl v dobovém slovníku označován medicínským pojmem „profylaktická činnost“ (*działalność profilaktyczna*). Jako příklad lze uvést diskusi komise stranické kontroly Vratislavského vojvodství z prosince 1966. Pod palbu kritiky se zde dostaly jevy jako „potlačování kritiky“ (*tłumienie krytyki*), „organizovaná

52 *Tamtéž*, záznam plenární schůze z 29.4.1956, folio 83, diskusní příspěvek Julia Ďuriše.

činnost mafie“ (*zorganizowana działalność mafii*), „opilci a intrikáni ve straně“ (*pijaci i rozrabiaci w Partii*), „nepořádek v hospodaření“ (*bałagan w gospodarce*), „opilství, vloupání, účast na církevních slavnostech“ (*pijaństwo, włamanie, udział w uroczystościach kościelnych*) nebo „vysoký stupeň fluktuace zaměstnanců“ (*wysoki stopień fluktuacji załogi*).⁵³ Tento boj proti nešvarům svědčí o měnící se vnitřní legitimitě strany, neboť funkcionáři brali uvedené nedostatky vážně a snažili se je překonat; přitom zdůrazňovali graduální, procesuální charakter stranické obnovy, v dobovém slovníku zvané „systematické zdokonalování“ (*systematyczne doskonalenie*). Pranýřování negativních „faktů“ tak nezpochybňovalo vnitřní legitimitu strany jako takovou, nýbrž spíše mobilizovalo aktivní podporu členské základny. Stranické schůze zpravidla končily optimistickými výzvami k „dalšímu růstu strany“, „neustálému zdokonalování metod stranického řízení“, „zlepšování sociálního složení strany“ nebo „zvyšování mobilizační schopnosti strany“. Tyto emotivní asociace prokázaly svou mobilizační kapacitu ve stranických řadách během politického konfliktu v Polsku na konci šedesátých let.⁵⁴

„Návrat strany“, jak se projevil v její historické konkretizaci včetně negativních jevů, šel ruku v ruce s tím, co lze nazvat „návratem společnosti“ jako historického subjektu. I tento posun přispíval k transformaci historické identity komunistů. Ve vypravování stranických dějin se projevoval různorodostí, ba rozporuplností historických aktérů, kteří začínali měnit obraz dosud homogenní, „nerozborné“ strany. Stále častěji i v každodenním jazyce strany se užívalo sociologizujících pojmů jako „komplexnost společenského vývoje“, které korigovaly předchozí rétoriku odkazující na přímočarý a nezvratný postup ke komunistické budoucnosti. Nástup společenských aktérů společně s důrazem na jejich rozmanitou minulost rovněž přivodil nové chápání času a pokroku, které lze nazvat plurálním režimem historických časů. Tato změna se projevila například ve vyprávěcí kompozici regionálního stranického dějepisů. Jak autoři lokálních brožurek, výstav, muzejních expozic či sbírek pamětí líčili „pestrý“ lokální kolorit revolučního boje, větvila se historická vyprávění do více dějových pásem. To zpomalovalo vypravovaný čas, či dokonce zavádělo určité formy cykličnosti (opakování, prolínání, překrývání). To byl podstatný rozdíl oproti stalinské formě vypravování, pro něž bylo typické jedno ústřední dějové pásmo.⁵⁵

Příznačný byl pro příběhy lokálních stranických dějin také rozpor mezi nadčasovým a monolitním pojetím strany (a to zejména v úvodech textů, které se většinou nelišily od stalinské tradice) a konkrétním líčením lokálního historického vývoje (sociální situace dělnictva, stávkové boje, problémy každodenního života, úskalí protifašistického odboje atd.), jež naopak evokovalo nahodilost, složitost a otevřenost reálného historického vývoje. Tento vypravovací princip je cirkulární: zatímco v úvodech je

53 *Archiwum Akt Nowych*, Warszawa (dále AAN), f. KC PZPR, Wydział Organizacyjny, 237 VII 5168, KW Wrocław, Protokoły plenarnych posiedzeń KW IV, VI, XII 1966, Protokół KW PZPR 28.12.[19]66, Działalność Woj[ewódzkiej] Komisji kontroli partyjnej, folio 339–357.

54 Viz EISLER, Jerzy: *Polski rok 1968*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2006.

55 Viz KLIMÓ, Á. von: *Helden, Völker, Freiheitskämpfe* (viz pozn. 8).

strana popisována jako samozřejmý, nezpochybnitelný subjekt stojící mimo dějinný proces, následný text naproti tomu ukazuje komplexnost, faktografickou bohatost a otevřenost historického formování strany v lokálním prostředí. Paradoxně tak tyto historie vypravují příběh formování něčeho, co je v úvodu označeno za již zformované. Alexei Yurchak zachytil podobný jev v ideologickém diskurzu v pozdním Sovětském svazu, kdy se například vytyčovaly úkoly do budoucna, které byly na dřívějším místě v textu označeny za již splněné.⁵⁶

Součástí tohoto zvrstvení stranických dějin bylo pochopitelně líčení právě ukončené minulosti, tedy stalinismu: „období kultu osobnosti“ bylo v poststaliniském obrazu strany vyčleněno z běhu národních dějin, aby nadále fungovalo jako důležitý negativní kontrast. Zejména pro polské komunisty se „minulé období“ (*okres miniony*) stalo synonymem negativních jevů v životě strany. Tato temporalizace „kultu osobnosti“, kterou zavedl Władysław Gomułka ve svém programovém referátu z října 1956 a která byla v každodenním jazyce straníků vyjadřována obraty jako „před osmým plénem“ a „po osmém plénu“, umožnila oddělit „staré“ od „nového“ a určit tak jasný počátek „správného“, tentokrát polského socialismu.

Jedině v polském případě vnitrostranický jazyk hojně užíval pojmů jako „stalinské období“, nebo dokonce „stalinismus“. Tím se časové vymezení vůči předchozí epoše doplňovalo o vymezení prostorové, teritoriální: polský stalinismus tak byl – výrazněji než v komunistických stranách v Československu a Východním Německu – vydáván za projev cizích, nenárodních sil. Ústřední charakteristiku stalinismu, tedy „porušování socialistické zákonnosti“, připisovali polští komunisté vnějším silám; často se zejména užívalo pojmu berijovština (*beriovszczyzna*). Například diskuse stranického aktivu Vratislavského vojvodství v horkém březnu 1956 ukazuje, že ačkoliv bylo porušování zákonnosti považováno za masový jev uvnitř strany, jeho příčiny a vznik byly vyjímány z polských souvislostí. Jeden z funkcionářů sice přiznal spoluúčast na „přehmatech“, vlastního hybatele těchto procesů nicméně spatřoval ve vnějších, tajuplných silách: „Věděli jsme, že je to nepříjemné, že to dlouhodobě bude mít škodlivé účinky. Zatýkali jsme a bezhlavě zavírali lidi do vězení. V této atmosféře se vytvořil mechanismus, nazývaný berijovština (*beriovszczyzna*), který působil samočinně a posiloval tento vývoj.“⁵⁷

Vyčleněním „stalinismu“, respektive „berijovštiny“ z domácích souvislostí se vytvářely záporné historické subjekty údajně cizí autentické straně a jejím tradicím. Bylo však nabíledni, že dříve či později přijde otázka konkrétní odpovědnosti tak jako tak na přetřes a že se stranické řady začnou tázat jmenovitě po činovnicích, kteří stalinské mašinerii vdechli život. Otázka „kdo z nás je stalinista“ se rovnala otázce „kdo je vinen“ a odkrývala tak sepětí velkých dějin s individuálními osudy. Na plénu vratislavského výboru PSDS v říjnu 1956 formuloval vedoucí místní Večerní univerzity marxismu-leninismu výmluvně tuto patovou situaci: „Bylo zde řečeno, že všichni stalinovci musí odejít. A já se ptám: kdo tady není stalinovcem?“

56 YURCHAK, A.: *Everything was forever, until it was no more*, s. 72 (viz pozn. 43).

57 AAN, f. KC PZPR, Wydział Organizacyjny, 237/VII-3719, KW Wrocław, Protokół z narady aktywu partyjnego z dnia 29.3.1956, folio 66.

Jsme přece ve straně již řadu let. Celou věc je tedy možno postavit takto: poněvadž celá strana byla stalinovská, je třeba ji rozpustit, a ty, kteří po celou dobu mlčeli, nebo ty, kteří byli ve straně pouze proto, že jim bylo zatěžko z ní vystoupit, vytáhneme do vedoucích pozic. To podle mě ale není stranická pozice.“⁵⁸

Podobné hlasy se bezprostředně po dvacátém sjezdu sovětských komunistů hojně ozývaly i v KSČ, kde se pojmu „kult osobnosti“ často užívalo k popisu lokálních poměrů: i v místních stranických strukturách jako by se to jen hemžilo „malými Staliny“. Tím straníci relativizovali dvojité odtržení stalinismu od absolutně „čisté strany“: zaprvé zpochybňovali pojetí stalinismu coby údajný výsledek vnějších sil, a to jednak v prostorovém smyslu jako jev importovaný z Východu, jednak v časovém smyslu jako přežitek buržoazní morálky; zadruhé podřývali chápání „kultu osobnosti“ tím, že jej vykládali jak jev omezený na stranické špičky „odtržené“ od členské základny. Představa plíživého šíření „kultu osobnosti“ ve straně byla častým námětem diskusí, jak dokládá například úryvek z diskusního příspěvku na zasedání Městského výboru KSČ v Ostravě počátkem dubna 1956: „Myslím si, že kult osobnosti by nemohl vzniknout, kdyby nebylo osobních zásluh toho soudruha a kdyby nebylo pochlebovačů kolem něho. Kult osobnosti není jen nahoře, ale je hluboce zanesen i do našeho života.“⁵⁹

I když vypodobňování stalinismu jako nadosobního soukolí nutně kolidovalo s voláním po konkrétním historickém vysvětlení jeho vzniku, zdá se, že tento částečný rozkol nezpochybnil převládající obraz „čisté strany“, jež se údajně stala obětí vnějších rozkladných živlů – ať nadosobních sil či konkrétních osob. Ve většině truchlivých líčení nejtuzšího stalinismu, jakož i při vysvětlování vlastních „omylů“, vyobrazovali komunisté stranu jako pevný záchytný bod a bezpečný přístav. „Neomezená důvěra ve stranu“ byla přitom vyzdvihována zejména v československém prostředí, kde mimořádně silný šok z „odhalení“ stalinských zločinů zjevně pramenil z radikálnosti československého stalinismu a z takřka bezmezné oddanosti sovětskému vzoru.⁶⁰

Utopické vize socialismu se v tomto procesu odcizily sovětskému modelu a navrátily se zpět na dráhu národních dějin. Z hlediska typologie komunistické víry, již vypracoval Thomas Kroll, lze mluvit o posilování „temporálního“ rozměru“ na úkor „sakračního“ rozměru komunistické vize: zatímco sakrální rozměr se vztahoval na existující utopii v prostoru, tedy Sovětský svaz, odkazoval temporální rozměr na komunistickou budoucnost vlastní národní pospolitosti. Obrazy národní budoucnosti však byly hluboce poznamenány rozpory plynoucími z nedávné minulosti, neboť stalinismus svou rozporuplnou národnostní politikou zkomplikoval vztah mezi dvěma klíčovými pojmy poválečných dějin – národem a třídou.

58 *Tamtéž*, 237/VII-3691, KW Wrocław, Plenarne posiedzenia, 28.5.1956, folio 221.

59 *Archiv města Ostravy*, f. MV KSČ Ostrava, záznam plenární schůze z 5.4.1956, diskusní příspěvek účastníka Manišovského.

60 Viz SKILLING, Hubert Gordon: *Stalinism and Czechoslovak Political Culture*. In: TUCKER, Robert C. (ed.): *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York, Norton 1977, s. 257–280.

Revize „národního komunismu“

Zesílené užívání pojmu národa a národní rétoriky vůbec bylo jedním z nejvýraznějších doprovodných jevů destalinizace v ideologické oblasti. O teorii i praxi „národních cest k socialismu“ či „národního komunismu“ již bylo napsáno mnoho a jen stěží lze obohatit tuto diskusi svěží perspektivou.⁶¹ Za zakladatelský moment národního komunismu se obecně považuje Stalinův ideologický obrat v třicátých letech, kdy rusocentrický nacionalismus vytlačil proletářský internacionalismus a třídní vědomí.⁶² Ve středovýchodní Evropě byla nacionálně orientovaná rétorika bezprostředně po druhé světové válce nesmírně populární; pojem „národní cesta k socialismu“ byl jedním z hlavních sloganů poválečných lidových demokracií. Ačkoliv kritici označovali následné stalinistické období jako necitlivou protinárodní sovětizaci, dospělo novější bádání, zvláště o polském a československém vývoji, k pestřejšímu obrazu této éry: rok 1956 jen znovu obnažil od počátku komunistického projektu trvajícím napětí mezi národními tradicemi a internacionalistickým univerzalismem (v podstatě hegemonií sovětského modelu). Tento problém byl pro všechny komunistické reprezentace dějin klíčový, stranický dějepis přeci usiloval o vytlačení staršího, „buržoazně-nacionalistického“ výkladu národních dějin. Avšak i ve stalinském období byla národněhistorická vyprávění výsadně soustředěná na „třídy“ či „třídní boj“ spíše výjimkou. Bylo tomu tak proto, že přílišný důraz na třídy v národních dějinách mohl nežádoucí měrou podtrhávat vnitřní konflikt a tak relativizovat kýženou národní jednotu.

Proto musely být komunistické (stranické, třídní) dějiny zakomponovány do vyprávěcího plánu národních dějin, a to jednak nacionalizací třídy, jednak „komunizací“ národa. Dějiny třídy znamenaly vždy rozšíření, nikoliv nahrazení dějin národních; vztah dělnické třídy k národu měl spíše povahu integrace než emancipace.⁶³ Ve všech třech zde uvažovaných zemích došlo po roce 1956 k posílení národněhistorické perspektivy v historickém obrazu strany. Tomu odpovídala mimo jiné skutečnost, že všechny nově vydané syntézy dějin komunistické strany, respektive dělnického

61 Z literatury k „národnímu komunismu“ viz ZAREMBA, Marcin: *Komunizm, legitymizacja, nacionalizm: Nacjonalistyczna legitymacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, Wydawnictwo W.A.B. 2001; BRANDENBERGER, David: *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2002; PALMOWSKI, Jan: *Inventing a Socialist Nation: Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR, 1945–1990*. Cambridge, Cambridge University Press 2009; VERDERY, Katherine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, University of California Press 1995.

62 Viz BRANDENBERGER, D.: *National Bolshevism*.

63 DENECKERE, Gita – WELSKOPP, Thomas: The “Nation” and the “Class”: European National Master-Narratives and their Social “Other”. In: BERGER, Stefan – LORENZ, Chris (ed.): *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Basingstoke (New Hampshire), Palgrave Macmillan 2008, s. 135–170.

hnutí, byly vždy zároveň dějinami národními: *Dějiny německého dělnického hnutí, Dějiny polského dělnického hnutí, Dějiny Komunistické strany Československa*.⁶⁴

Tato symbióza však nebyla zcela bezproblémová. Ačkoliv nadvláda ideje „národní jednoty“ přetrvala, od počátku šedesátých let někteří historikové mladší generace začali zohledňovat vnitřní antagonismy v národním i dělnickém hnutí. V polské historiografii se důraz na vnitřní nejednotnost dělnického hnutí stal po roce 1956 běžným díky pracím historiků jako Feliks Tych. Například v edici pramenů k dějinám Polské socialistické strany – Levice (*Polska Partia Socjalistyczna – Lewica*), tedy strany, která stála u zrodu Komunistické strany Polska (*Komunistyczna Partia Polski*) v roce 1918, podtrhl Tych ohromnou vnitřní nesourodost polského dělnického hnutí, užívaje výrazů jako „nejednotnost“, „porážky“ a „cikcak“.⁶⁵ Také v československém dějepiscevtví mladší historikové, jako například Jiří Kořalka, obrátili pozornost na vnitřní diferenciaci národního a dělnického hnutí. Výsledkem těchto snah bylo vícevrstvé pojetí vztahu mezi národním a sociální otázkou v českých zemích a habsburské monarchii.⁶⁶

Povážlivé trhliny dostává rozšířená teze o hladké symbióze národa a třídy („národní komunismus“) také v zrcadle lokálního myšlenkového světa řadových komunistů. Napětí mezi národem a třídou, respektive stranou zde nikdy z historických reprezentací zcela nevymizelo. Naopak: od konce padesátých let vypuklo množství sporů o stranické dějiny na lokální úrovni, a to obzvláště ve smíšených oblastech, kde se národní, sociální, politické i konfesionální identity prolínaly. Tak bylo například poměrně složité zakomponovat dějiny komunistů německé národnosti do polských a československých lokálních dějin v Horním Slezsku, respektive v severních Čechách, zejména při sestavování sbírek vzpomínek pamětníků.⁶⁷

Jako příklad lze uvést právě úsilí severočeských komunistů začlenit osudy německých členů KSČ do hlavního proudu dějin české dělnické třídy a tak je zachránit před zapomenutím. Těmto aktivitám předcházely opatrné snahy některých komunistických intelektuálů (často německé národnosti) z roku 1956 otevřít otázku „odsunu“ sudetských Němců a vůbec „německou otázku“ ve středovýchodní Evropě jako ta-

64 *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 8 sv. Berlin, Dietz 1966; *Historia Polskiego Ruchu Robotniczego 1864–1964*, 2 sv. Warszawa, Książki i Wiedza 1967; *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha, SNPL 1961.

65 TYCH, Feliks (ed.): *PPS-Lewica 1906–1918: Materiały i Dokumenty*, sv. 1: 1906–1910. Warszawa, Książki i Wiedza 1961.

66 KOŘALKA, Jiří: *Severočeští socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí*. Liberec, Severočeské krajské nakladatelství 1963; viz KOPEČEK, Michal: *Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970*. In: KOLÁŘ, Pavel – ŘEZNÍK, Miloš (ed.): *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*. Köln/R., SH-Verlag 2012, s. 121–136.

67 Viz HOLÁ, V. – MENCLOVÁ, B. – ZUMANOVÁ, J. (ed.): *Vzpomínky na vznik KSČ* (viz pozn. 40); *Z bojů a práce KSČ na Liberecku*. Ze vzpomínek zasloužilých členů strany sestavila redakční skupina při OV KSČ v Liberci. Liberec, Okresní výbor KSČ Liberec 1961; KAŁUŻA, Adam – RECHOWICZ, Henryk: *Wspomnienia komunistów śląskich*. Katowice, Wydawnictwo Śląsk 1962; GRUSZKA, S.: *Komuniści Górnośląscy pod zaborem niemieckim*. Katowice, Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich 1958.

kovou. Třebaže tyto nesmělé diskuse nikdy nepřekročily meze oficiální interpretace, podle níž bylo nucené vysídlení německého obyvatelstva „objektivně nutným“ výsledkem druhé světové války, odkrýly zároveň jisté rozpory a nesrovnalosti v chápání česko-německých vztahů. V těchto diskusích také vycházelo najevo, že národnostní politika KSČ v minulém období nebyla vždy jednoznačná a srozumitelná. Například ředitel Ústavu dějin KSČ Pavel Reiman věnoval otázce německé menšiny rozsáhlý příspěvek na semináři komunistických lektorů uspořádaném v dubnu 1956 k „objasnění ideologických otázek po XX. sjezdu KSSS“ a otevřeně v něm poukázal na „nepřijatelné příklady diskriminace“ vůči členům KSČ německé národnosti po roce 1948.⁶⁸

Tím, že se obezřetně dotýkaly „německé otázky“, podřývaly empirické výzkumy lokálního dělnického hnutí obraz komunistické strany coby ideálního sepětí národnostní emancipace a proletářského internacionalismu. Oficiální výklad, jenž utvzoval myšlenku „historicky spravedlivého“ odsunu sudetských Němců a poukazoval na „pokrokové československé Němce“, kteří odešli budovat „první stát dělníků a rolníků na německé půdě“, zůstal sice nedotčen, přesto však byla znovuotevřená „německá otázka“ velkým otazníkem pro stranické dějepisce. Komunistické vedení tísnily obavy z možných „ideologických nejasností“ mezi německými členy KSČ, kteří udržovali styky jak s Východním, tak se Západním Německem. Během šedesátých let němečtí straníci skutečně vyvinuli agilní organizační činnost, která za pražského jara vyústila ve snahu o založení sdružení komunistů německé národnosti. Komunistické orgány braly toto snažení vážně, dokonce se uvažovalo o zřízení stranického školení v německém jazyce, které mělo čelit revanšistické propagandě západoněmeckých vysídleneckých sdružení.

První tajemník Polské sjednocené dělnické strany Władysław Gomułka se ocitl na vrcholu popularity při svém projevu 24. října 1956 na Přehlídkovém náměstí ve Varšavě, v němž se distancoval od předchozí éry stalinismu. Desetitisícové davy aplaudovaly jeho slovům, že „v jednotě s dělnickou třídou a národem strana povede Polsko novou cestou k socialismu“

68 *Národní archiv* (Praha), Archiv ÚV KSČ, f. 1511 (Ideologické oddělení 1951–1961 – původní označení fondu 05/3), archivní jednotka 6, Celostátní seminář učitelů KSŠ a lektorů KV k objasnění ideologických otázek po XX. sjezdu KSSS, folio 128–134.

Jako další příklady rozporů mezi třídní a národní identitou v poststalinském období lze uvést například napjaté česko-polské vztahy v československém Slezsku, kde v říjnu 1956 polští členové KSČ vyvolávali „ideologické nejasnosti“, dále vyrovnávání polských komunistů v Horním Slezsku se silnou místní tradicí Německé komunistické strany nebo poststalinské přehodnocení Slovenského národního povstání, které podkopávalo unitární výklad dějin československého dělnického hnutí. Tyto rozpory a kontroverze svědčí o tom, že zesílené užívání nacionální rétoriky po roce 1956 nefungovalo jen jako nástroj přímočaré legitimizace komunistického panství. Návrat kategorie národa byl spíše součástí širší transformace komunistické identity, jež byla stále více plurální, více konkrétní a otevřená.

Závěr: strana jako „procesuální utopie“?

Nesčetné rozmlíšky, jež vypukly po roce 1956 kolem nedávné minulosti na všech úrovních „stranické práce“, učinily z vytváření historického obrazu komunistické strany zdoluhavý, jakoby nekonečný sled diskusí, sepisování a přepisování. Tento kontinuální proces „přepisování dějin“ byl podle mého soudu příznačným projevem nové formy komunistické utopie, ve které byla strana prezentována jako neuzavřený a neustále se opakující proces obnovy. I když byla strana líčena jako nedokonalá, s chybami a vnitřními rozpory, víra komunistů v možnou obnovu, v nové „přepsání dějin“ nevyprchala. Po roce 1956 se sama strana stala ústředním nosným příběhem v reformované komunistické identitě, jsouc líčena jako nikdy nekončící proces utváření a přetváření, jako neustále se vyvíjející subjekt kolektivního jednání. V systému vnitřní legitimizace komunistických stran zaujala představa „přerodu“ a „obnovy“ postupně významnější místo než samotný projekt komunistické budoucnosti, jenž v poststalinismu ztrácel ve vypravování komunistických dějin na dynamice, a tím i na významu pro komunistickou identitu. Zajisté není sporu o tom, že i po roce 1956, a zejména v důsledku nových impulzů formulovaných na dvaadvacátém sjezdu sovětských komunistů v roce 1961, hrála vize komunistické budoucnosti v myšlenkovém světě komunistů důležitou úlohu, nyní zejména ve znamení vědeckotechnického pokroku a socialistického konzumu.⁶⁹ Koneckonců chruščovovská utopická vize definovala „komunismus“ převážně ve smyslu hojnosti spotřebního zboží. Nicméně představa nezvratného „směřování vpřed“ k cílové epoše šťastného zítřka, jakož i bezvýhradná orientace na utopii již uskutečňovanou, žitou – Sovětský svaz – vzaly spolu se stalinismem zaslé.⁷⁰

69 V českém kontextu viz např. SELUCKÝ, Radoslav (ed.): *Komunismus vítězí: O dalším rozvoji vyspělé socialistické společnosti v naší zemi. Materiály pro přednáškovou činnost ČSM*. Praha, Mladá fronta 1961; TÝŽ: *Každému chléb, každému růže: Čtení o komunismu*. Praha, Mladá fronta 1963; VALENTA, Zdeněk: *Člověk hledá komunismus: O lidské emancipaci utopicky a neutopicky*. Praha, Svobodné slovo 1966.

70 Srv. Macurovo pojednání o cílové vizi šťastné budoucnosti ve stalinském období: MACURA, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné eseje o socialistické kultuře)*. Praha, Academia 2008, s. 14–35.

Co zbylo, byla „strana-utopie“, zhmotnělá v četných a neustále převypravovaných „stranických dějinách“. Sestávala ze tří základních komponent. Zaprvé stavěla na pojmu „historického faktu“, jenž otevíral prostor reprezentacím individuálních historických zkušeností, jak se dělo během diskusí na stranických aktivech, v lokálním dějepise dělnického hnutí nebo při sbírání a vydávání vzpomínek komunistických pamětníků. Zadruhé se po roce 1956 ustálila představa „komplexního společenského vývoje“, v níž se zrcadlil rozpad vize rychlého a přímočarého postupu směrem ke šťastné komunistické budoucnosti. Toto zpomalení dějin připravilo půdu pro pojem „reálného socialismu“ s jeho cyklickým vnímáním času.⁷¹ Konečně zesílená nacionalizace obrazů stranických dějin, obzvláště v Polsku, ale také v Československu a NDR, na jedné straně načas podepřela nárok komunistických stran na vedoucí roli ve společnosti, dlouhodobě však měla za následek spíše komplikovanější obraz dějin.

Tento příklon ke straně s jejími složitými dějinami však nelze kvapem charakterizovat jako rozpad utopické víry. Mluvit tu lze spíše o přechodu od programatické utopie, orientované na abstraktní cílový stav v budoucnosti, k utopii procesuální, jež odsouvá konečný „totální“ cíl do pozadí, kladouc naopak do popředí prvky otevřenosti dějin, nahodilosti a nejednoznačnosti.⁷² Pojem procesuální utopie přebírá od myslitelů, kteří hráli zásadní roli v myšlenkovém kvasu poststalinové doby, totiž Ernsta Blocha, Zygmunta Baumana a Michaila Bachtina.⁷³ Utopii chápali, řečeno s Blochem, jako permanentní proces „předvídání toho, co ještě není“. Bachtin vyzdvihoval smysl utopie odmítající jakýkoliv autoritativní plán nové společnosti. „Konkrétní utopie“ se naopak zakládá na neurčitosti, nepředvídatelnosti a otevřenosti lidských dějin, na nejednoznačnosti a protikladech. Čerpá z vlastního historického procesu, nerezignuje však zcela na představu obnovy a „lepší budoucnosti“, stavíc na „tendenci k čemuś, co ještě není“.⁷⁴ Převáděno do situace řadových členů komunistických stran se tato konkrétní utopie – navzdory oficiální rétorice „věčných časů“ a „nezvratného vývoje“ – projevovala v každodenní oddané práci pro stranu a ve víře v „nějaký“ lepší zítřek, který však nemusel přijít hned a za každou cenu. Komunistická víra stále více lavírovala na rozhraní mezi fantazií a praxí, mezi tuž-

71 Viz PLAGGENBORG, Stefan: *Verstetigte Gegenwart: Über das Zeitverständnis im real existierenden Sozialismus*. In: SCHULZE WESSEL, Martin – BRENNER, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus: Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München, Oldenbourg 2010, s. 19–32.

72 Viz BLOCH, Ernst: *Subjekt-Objekt: Erläuterungen zu Hegel*. Berlin, Aufbau 1952, s. 212 nn. Za upozornění na Blochův pojem děkuji Peteru Thompsonovi, řediteli Centra Ernsta Blocha v Sheffieldu.

73 Viz HUDSON, Wayne: *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*. London, Macmillan 1982, s. 100; viz také SHEPHERD, David (ed.): *Bakhtin, Carnival and other Subjects: Selected Papers from the Fifth International Bakhtin Conference, University of Manchester, July 1991*. (Critical Studies: Journal of Critical Theory, Literature & Culture, roč. 3, č. 2 – roč. 4, č. 1–2.) Amsterdam – Atlanta, GA 1993; BAUMAN, Zygmunt: *Socialism: The Active Utopia*. London, Allen & Unwin 1976.

74 Viz GARDINER, Michael: *Bakhtin's Carnival: Utopia as Critique*. In: *Utopian Studies*, roč. 3, č. 2 (1992), s. 21–49; BAUMAN, Z.: *Socialism*.

bou a realitou. Motivaci komunistické angažovanosti po roce 1956 je podle mého soudu nutno hledat právě v této konkrétní utopii, která nebyla ani „ideologickým fanatismem“, ani „čirým oportunistem“, jak ahistoricky napovídají mnohé povrchní moralizující výklady.

Jako výraz procesuální utopie obnovy lze chápat i československý reformní socialismus šedesátých let, soudě alespoň podle jeho historických požadavků a závazků. Zejména *Akční program KSČ* z dubna 1968 opakovaně poukazuje na obnovu přerušovaných či pošlapaných tradic ve všech možných oblastech společenského života: v demokratické politice, v hospodářství nebo vědeckém bádání. Podobně jako o dvanáct let dříve Chruščov a Gomułka v jejich přelomových projevech volá i *Akční program* po návratu k přerušeným a znásilněným tradicím. Všechny tyto klíčové texty poststalinismu se točí kolem otázky, jak zachránit, očistit od viny a obnovit stranu, zatímco komunistický projekt je rozvržen převážně na pozadí minulých faktů a nabývá tak cyklického charakteru.

Tento „utopický obrat“ měl závažné politické důsledky. Zápas komunistů o stabilizaci strany pomocí stále nových legitimizačních metanarací, v první řadě prostřednictvím vize „obnovené strany“, začal v roce 1956 a provázel komunistické systémy až k jejich pádu v roce 1989. Přes svou nestálost byla tato legitimizační schémata s to sytit vědomí sounáležitosti jak v masové členské základně, tak v represivních složkách (je třeba připomenout, že s výjimkou pražského jara byla všechna protestní hnutí v komunistickém bloku po roce 1956 potlačena domácími silami). V průběhu šedesátých, sedmdesátých, a zejména osmdesátých let většina řadových komunistů nejspíše ztratila víru v dosažitelnost skutečné komunistické beztrždní společnosti. Po celou tuto dobu však komunisté nepřestali věřit v legitimní právo dělnických stran vést společnost na cestě k blíže neurčené alternativě jak vůči kapitalismu, tak stalinismu. Bylo tomu tak i navzdory četným reálným obtížím „reálného socialismu“, zejména hospodářským a sociálním, kdy uspokojování potřeb obyvatelstva citelně pokulhávalo za západními zeměmi. V tomto smyslu lze chápat rok 1989 jako zhroucení procesuální utopie-strany, na jejímž podkladě mohli dříve straníci formulovat kritické názory na konkrétní praktické otázky, a zároveň si uchovat přesvědčení, že jsou dobrými komunisty. A právě tato vnitřní legitimita strany se koncem osmdesátých let rozpadla, byť blíže neurčená představa „socialismu“ i nadále zůstávala, zejména v Československu, významným ideálem masového politického hnutí v revoluci roku 1989.⁷⁵ V roce 1956 se

75 Viz KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločensť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava, Kalligram 2009. Otázka „vnitrostraničné legitimacy“ v období po „normalizačních“ čistkách v KSČ z počátku 70. let by si vyžadovala samostatnou studii. I zde by se vyplatilo srovnání s SED a PSDS, které podobné masové proměny členské základny v pozdním socialismu nezažily. Naskytá se otázka, zda se pozdní socialismus neliší od středního období (1956–1968) zesíleným zpragmatičtěním a zcykličtěním utopie: v tomto modu se stranický jazyk uchyluje k odkazování na abstraktní veličiny a floskule (usnesení, úkol, linie atd.), jejichž mechanické, bezobsažné opakování zajišťuje ideologický konsenzus coby „autoritativní diskurz“, jak pro brežněvovský SSSR argumentuje Alexei Yurchak a pro kontext československý Michal Pullmann.

stranám podařilo oživit jisté vrstvy tradiční komunistické sémantiky, která zajistila vnitrostranickou jednotu – zejména díky pojmům „obnovy“, respektive „návratu“ k leninským tradicím, vnitrostranické demokracii či národní cestě k socialismu. Naopak sémantický průlom způsobený „přestavbou“ prohloubil rozpory ve straně, narušil vnitrostranickou legitimitu a uvolnil tak cestu k definitivnímu pádu systému.